

Funda Selçuk ŞİRİN*

İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr.Breene'nin Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi (1948)

Britain's Consul In Trabzon, Mr. Mr.Breene's Trip To
Erzurum, Kars, Doğubayazıt and Ağrı (1948)

Özet

İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr.Breene'nin gezisi, Soğuk Savaş yıllarında yapılmıştır. Gezi, uzun süreden beri gergin bir çizgide seyreden Türk-Sovyet ilişkisinin geldiği noktayı, sınıra en yakın bölgede yapılan gözlem ve incelemelerle tespit amacını taşıyordu. Türkiye ile Sovyetler Birliği (SSCB) arasında II. Dünya Savaşı yıllarında başlayan gerginlik savaş sonunda artarak devam etmiştir.

Savaş sonrasında Türk-Sovyet ilişkisine hâkim olan durum, güvensizlik oldu. Karşılıklı görüşmelerde Sovyet yetkililerin Montreux rejimini aşmak, Boğazlar'da Sovyetler lehine yeni düzenlemeler yapmak, Kars ve Ardahan'ın kendilerine verilmesi gibi talepleri, iki ülke arasındaki ilişkiyi tıkadığı gibi gerginliği doruk noktasına çıkarmıştır.

Sovyet tehdidi, savaş sonrasında Türkiye ile ABD arasındaki yakınlaşmanın önemli nedenlerinden de biridir. SSCB'nin yayılmacı siyasetine karşı, İngiltere'nin teşviki ile bir savunma hattı oluşturmak isteyen ABD için Türkiye, stratejik konumu bakımından önemliydi.

Çalışmamızda ele almış olduğumuz gezi notları, kritik ve önemli gelişmelere gebe olan Soğuk Savaşın genel dinamikleri çerçevesinde ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, İngiltere, ABD, Boğazlar, Kars.

Giriş

Mr.Breene'nin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiye dair gözlem, değerlendirme ve incelemelerini içeren raporunun anlaşılır olması için ana hatlarıyla II. Dünya Savaşı dönemi Türk-Sovyet ilişkisine bakmamız gerekir.

II.Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nin(SSCB) Boğazlar'dan üs isteği ve toprak talepleri nedeniyle Türkiye ile SSCB arasında Milli Mücadele yıllarından itibaren devam eden iyi ilişkiler bozuldu.

II.Dünya Savaşı boyunca İngiltere, SSCB ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Türkiye'nin savaşa girmesi için pek çok girişimde bulundu. Ancak Türkiye, tüm baskılara rağmen tarafsızlığını korudu. Savaş boyunca Türkiye'nin öncelikli amacı, işgale uğramamak

*Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, funda.sirin@kocaeli.edu.tr

ve savaşa girmemektir. (Oran, 2001: 387) Ancak Türkiye'nin savaş dışı kalmaktaki ısrarı, başta SSCB olmak üzere İngiltere ve ABD tarafından özellikle savaşın ilerleyen yıllarında pek sempati ile karşılanmadı. Hatta savaş sonrası ortamda Türkiye, bir bakıma uluslar arası platformda yalnızlık içinde kalmıştır. II.Dünya Savaşı boyunca iki cepheden de tehdit altında olan Türkiye, savaşa girmesi yönündeki baskılara karşı direndi.(Hale, 2003:113-122) Türkiye gibi jeostratejik önemi büyük olan bir ülkenin savaş içindeki konumu her iki bloğu da yakından ilgilendiriyordu. Türkiye, savaş boyunca bu durumu etkili bir şekilde kullandı. Ayrıca Türk ordusunun savaş araç ve gereçleri bakımından yeterli düzeyde olmadığı açıklaması da savaşa girmeme gerekçesi olarak öne sürüldü. (Oran, 2001:395) Türkiye'nin savaşa girmemesi, SSCB'nin tepkisini de çekmiştir. Bu tepkinin önemli nedenlerinden biri, Türkiye'nin SSCB'nin deniz yolunu Akdeniz'e açan stratejik konumda bulunmasıydı. (Judt, 2006: 912)

Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamak amacıyla farklı tarihlerde çeşitli görüşmeler yapıldı. Müttefiklerin kendi aralarında ve Türkiye ile yaptıkları bir dizi görüşmenin ana tartışma konusu, SSCB'nin baskısı ile Türkiye'nin savaşa girmesi ve Türkiye'nin bu durum karşısında kendisine yapılmasını talep ettiği yardım meselesi oldu. (Gürün; 1983:91-113; Weisband, 1974:133-226; Gönübol, 1996:160-178) SSCB'nin amacı, Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamaktı. Türk yetkililer ise, SSCB'nin ısrarının arkasında savaş sonuna dair bazı planların yattığını düşünüyordu. (Aydın, 2001: 457) *

Türk yetkililer kuşkulananmakta haklıydılar. Zira SSCB, Moskova Konferansı'nda (Hasanlı, 2011:164-167) ve burada alınan karar doğrultusunda 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran'da toplanan konferansta Montreux rejiminin değişikliğine dair isteğini gündeme getirdi. (Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları, 1972:16) Ancak Churchill'in olumlu cevap vermemesi üzerine Stalin, konuyu konferansta tekrar gündeme getirmedi. Müttefikler, Türkiye'nin 15 Şubat 1944 tarihine kadar savaşa girmesi gerektiği kararına vardı.

Müttefik devletler, ancak savaşa girmek şartı ile Türkiye'nin savaş sonrası uluslar arası ortamdaki yerini alabileceğini belirterek Türkiye üzerindeki baskıyı hat safhaya çıkardı. (Gürün,1983: 127-128) Türkiye, kısa süre sonra yardım taleplerinin İngiltere ve ABD tarafından kabul edilmesi üzerine 2 Ağustos 1944'de Almanya ile hem ekonomik hem de diplomatik ilişkilerini kesti. Ancak bu karar, SSCB tarafından geç kalınmış bir açıklama olarak değerlendirildiği gibi pek de önemsenmedi.

1- II.Dünya Savaşı'nın Sonu ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Talepleri

Yalta Konferansı, Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında önemli bir yere sahiptir. 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında düzenlenen konferansta SSCB Türkiye'ye yönelik taleplerini

*Türkiye, SSCB'nin yaklaşımı karşısında kaygısını 5 Kasım 1943 tarihli Kahire Konferansı'nda dile getirdi. Numan Menemencioğlu ile Eden arasındaki görüşmelerde, SSCB'nin yayılmacı bir politika takip etmediği üzerinde durularak Türk yetkililerin kaygıları giderilmeye çalışıldı. Menemencioğlu, ise SSCB'nin özellikle Türkiye'yi askeri açıdan zayıflatmak amacıyla savaşa sokmaya çalıştığını dile getirdi. (Aydın, 2001:457) Zira Türk yetkililer, Hitler ile Molotov arasında yapılan Berlin görüşmeleri esnasında SSCB'nin Boğazlar konusundaki talep ve görüşlerini bizzat Hitler'den öğrenmişti. (Erkin, 1968:161-168)

resmi olarak gündeme getirdi. 10 Şubat'taki toplantıda Stalin, Boğazlar meselesi ve Montreux rejimini masaya yatırdı. (Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, 1972:130-131) SSCB'nin talepleri Roosevelt ve Churchill tarafından da desteklenmiştir. Ayrıca konferansın 8 Şubat günü yapılan beşinci oturumunda Birleşmiş Milletler teşkilatının kurulması için 25 Nisan 1945'de Francisco'da yapılacak konferansa hangi devletlerin davet edileceği konusu görüşüldü. Eden, o tarihe kadar Birleşmiş Milletler Deklarasyonu'nu imzalamış olan devletlerin davet edilmesini teklif etti. Görüşmeler sırasında Türkiye'nin davet edilip edilmeyeceği de konuşuldu. Roosevelt'in önerisi ile Türkiye, 1 Mart'a kadar Almanya ve Japonya'ya savaş açması şartı ile davet edilecek ülkeler arasına alınması kararlaştırıldı. (Erkin, 1968: 265-272; Deringil, 1994:248-251)

Türkiye'nin 23 Şubat 1945'te Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etmiş olması da Türkiye ile SSCB arasındaki gerginliği yumuşatamamıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper arasındaki görüşmede SSCB, günün koşullarına uymadığı gerekçesiyle 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı tek taraflı feshettiğini açıkladı. (Aydın, 2002:472; Hasanlı, 2011:152-162) Molotov'un iki ülke arasında bir antlaşma yapılabilmesi için öne sürdüğü Boğazlar'dan üs ve Doğu'daki toprak talepleri, Türkiye'nin bağımsızlığına zarar verdiğinden reddedildi.(Erkin, 1968:257-265) SSCB'nin Türk-Sovyet sınırının değiştirilmesine dair talebi, İran Azerbaycan'ı ile Sovyet Azerbaycan'ının birleştirilmesi planlarıyla eş zamanlı gündeme gelmiştir. Talepler, SSCB'nin Yakın Doğu'daki stratejik çıkarları ile ilintiliydi. Kars ve Ardahan'ın İran Azerbaycan'ı ile sınır olması, Sovyet toprak taleplerinin gerçekleştirilmesi açısından önemli avantajlar sunuyordu. (Hasanlı, 2011:162-163)

SSCB'nin talepleri karşısında Türkiye'nin öncelikli sorunlarından biri, ABD ve İngiltere'nin desteğini almak oldu. Durum karşısında güçlü dostlara ihtiyaç duyan Türkiye, İngiltere ve ABD'nin de SSCB'ye karşı sert bir tepki koymasını arzu ediyordu. 1939'daki İttifak antlaşmasını göz önünde bulunduran Türkiye, öncelikli olarak İngiltere'ye yöneldi. Aslında durum üzerinde tarihi nedenler de etkiliydi. Zira İngilizler, 19.Yüzyılda Hindistan'a uzanan imparatorluk yolunu Rus tehdidinden korumak için Osmanlıların Boğazlar'daki etkinliğini desteklemişti. Dolayısıyla SSCB istekleriyle sadece Türkiye için değil, İngiltere için de tehdit oluşturuyordu. İngiltere, SSCB'nin savaş sonundaki tavrı nedeniyle kaygılıydı. Ancak ABD Başbakanı Churchill, Boğazlar üzerindeki Sovyet isteklerinin Batı ve SSCB arasında bir pazarlık konusu olabileceğinin sinyallerini veriyordu. Ancak Dışişleri Bakanı Eden'nun etkisiyle ABD'nin sorun karşısındaki tavrı değişecekti. İngiltere de SSCB'ye karşı daha sert bir tutum sergilenmesi için ABD'ye baskı yapmıştır. (Sever, 1997:21-25) Zira ABD'nin tavır değişikliğinde İngilizlerin rolü önemlidir. ABD farklı düşünse de İngiltere, Potsdam'a Sovyetlere karşı daha sert bir tavır takınılması gerektiği inancıyla geldi.

2- Potsdam Konferansı ve Sovyet Talepleri

Potsdam Konferansı, ABD, İngiltere ve SSCB'nin katılımıyla Ağustos 1945'te düzenlendi. Konferansın önemli gündem maddelerinden biri, hiç şüphesiz ki Boğazlar'dı. SSCB, konferans boyunca Boğazlar'dan üs talebini ve bazı düzenlemeler yapılması gerektiği görüşünü gündemde tuttu. Potsdam Konferansı'nda SSCB, Türkiye'nin doğusundaki toprak taleplerine Artvin'i de ilave etti. Zira SSCB, toprak talepleri bağlamında Müttefiklere baskı yapmak amacıyla dünyanın değişik bölgelerindeki Ermeni örgütleri tarafından konferansa

çok sayıda müracaat yapmasını da sağladı. Böylece toprak talepleri temellendirilmek istenmiştir. Yurtdışındaki Ermenilerin, Ermenistan'a geri dönüş istekleri bu süreçte sık sık gündeme getirildi. Hatta Ermeni Milli Komitesi, SSCB istekleriyle uyumlu bir şekilde Kars, Ardahan ve Artvin'in SSCB'ye iadesini içeren bir mektubu, Potsdam Konferansı'na göndermiştir.(Erkin, 1968:273; Hasanlı, 2011:174-176) Ancak konferansta SSCB'nin talepleriyle ilgili kesin bir görüş birliğine varılmadı.

Potsdam'da alınan karar gereği ABD, Boğazlar'la ilgili görüşünü 2 Kasım 1945 tarihli notası ile Türkiye'ye bildirdi. (Armaoğlu, 1991:141-143) İngiltere ise, 21 Kasım 1945'te Montreux rejiminin değiştirilmesi konusunda acele edilmemesi gerektiğini Türkiye'ye bildirdi. ABD, Potsdam'daki görüşlerinden farklı bir yaklaşım sergileyerek Boğazlar'ın statüsünde önemli değişiklik yapmak fikrinden vazgeçti. Durum üzerinde, incelemelerde bulunan ABD'li ve İngiliz bazı uzmanların Monreux rejiminde SSCB'nin istediği değişikliklerin yapılmasının Türkiye'nin savunmasını tehlikeye sokacağını bildirmesi etkilidir. (Aktaş, 2006:33-35)

ABD ve İngiltere'nin tepkisi üzerinde savaş sonrası Sovyet politikaları etkili oldu. SSCB'nin savaş esnasında işgal ettiği İran'ı terk etmek istememesi, bölgedeki petrol yataklarının Sovyetlerin kontrolüne girme ihtimali yaratması, ABD'yi tedirgin ediyordu. Durum, SSCB'nin hem Avrupa hem de ABD tarafından tehdit olarak algılanmasına zemin hazırladı. Bu algı, yeni bir uluslar arası gerginliğin başlamasına neden oldu. (Judt, 2006: 169-283) SSCB tehdidi, ABD ve İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu üzerinde de belirleyici oldu. Temelleri hemen savaştan sonra atılan ancak özellikle 1946'den sonra belirginleşmeye başlayan Soğuk Savaş olarak adlandırılan iki kutuplu dünyada Türkiye, başta İngiltere olmak üzere ABD tarafından SSCB tehdidine karşı desteklenmeye başlandı.

SSCB, sadece İran'da değil Polonya ve Doğu Avrupa'da da Potsdam'daki kararlara aykırı davranarak işgal ettiği ülkeleri terk etmek istemedi. Bu durum ABD'nin Sovyetlere karşı sergilediği ılımlı politikanın değişmesini sağladı. Özellikle 1946'dan sonra bu politika daha da sertleşti. Süreç sonunda, ABD'nin Almanya'nın batısından başlayan nüfuz politikasına karşı, SSCB de Doğu Avrupa ülkelerini içine alan bir nüfuz politikası geliştirdi. ABD, karşılıklı bu nüfuz mücadelesinde Sovyet genişleme alanındaki Türkiye'ye destek vermeye başladı. İki ülke arasındaki yakınlaşma, 1946'dan sonra artarak devam etti. (Armaoğlu, 1991:137-139) 5 Nisan 1945'te ABD Başkanı Truman'ın Orta Doğu'daki devletlerin güvenliklerinin sağlanması üzerinde durması, Sovyet tehdidi altında olan Türkiye açısından son derece önemli gelişmeydi.

ABD'nin bu tavır değişikliğine rağmen SSCB, Türkiye üzerindeki taleplerinden vazgeçmedi. 8 Ağustos 1946'da Türkiye'ye yeni bir nota verdi. Sovyet notasından birer kopya İngiltere ve ABD'ye de verildi. 15 Ağustos 1946'da ABD senatosunda yapılan toplantıda SSCB'nin Türkiye'yi kontrol etmek istediği, Türkiye'den sonra Yunanistan'ın da hedefte olduğu bu bakımdan da her iki ülkenin kaybedilmemesi gerektiği üzerinde duruldu. ABD, Türkiye ve Yunanistan ile özellikle Orta Doğu ve Akdeniz'deki nüfuz mücadelesinde kendisine sağlayacağı destek bağlamında ilgileniyordu. Zira ABD, bu tarihten sonra Sovyetlere karşı daha sert bir politika kararı aldı. Zira kısa bir süre sonra 19 Ağustos 1946'da ABD yönetimi, 21 Ağustos'ta ise İngiltere, SSCB'ye cevabi notalarını gönderdiler. ABD, SSCB'nin Boğazlar'ın savunması ve geçiş rejiminin düzenlenmesine dair taleplerini kabul etmedi. (Armaoğlu, 1991:148-151)

Türk yetkililer, SSCB'nin taleplerini Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saldırı olduğunu belirterek bir kez daha reddetti. ABD ile iyi ilişkiler kurulması da kararlaştırıldı. Türkiye Sovyet notasına cevabını 22 Ağustos 1946'da verdi. (Erkin, 1968:303) Kendisine verilen olumsuz yanıtlara rağmen SSCB, taleplerinden vazgeçmedi. Hatta SSCB yöneticileri, 24 Eylül 1946'da Türkiye'ye yeni bir nota gönderdi. (Gönlübol, 1996:390-391) Kendisine gönderilmemiş olmasına rağmen ABD, SSCB'nin bu notasına 9 Ekim 1946'da cevabi bir nota gönderdi. (Armaoğlu, 1991:150-152) İngiltere de aynı gün ABD notası ile benzer içerikte bir cevabi notayı SSCB'ye gönderdi. Her iki ülke de SSCB'nin Boğazlarla ilgili düzenleme isteğini kabul etmedi. Türkiye, 18 Ekim tarihli ikinci notasında da SSCB taleplerini reddetti. (Gönlübol, 1996:391) Bu tarihten sonra SSCB Boğazlar'dan üs ve toprak taleplerin tekrarlamadı.

İngiltere, 1945-1947 yılları arasında Yunanistan ve Türkiye'yi SSCB'ye karşı tampon bölge oluşturmak amacıyla desteklemiştir. Ancak savaş sonunda ekonomisi hayli bozuk olan İngiltere, Şubat 1947'de ABD'ye müracaat ederek Türkiye ve Yunanistan'a yaptığı yardımları 31 Mart 1947'den itibaren yapamayacağını açıkladı. Böylece İngiltere'nin Ortadoğu'daki mutlak hâkimiyet süreci ABD lehine azalırken bölgedeki yeni ve güçlü aktör de ABD olmaya başladı. (Orkunt, 1978:134)

ABD Başkanı Truman, İngiltere'nin açıklamalarından sonra 12 Mart 1947'de ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmasında; bölgeye yardımın nasıl olacağına dair açıklamalarda bulundu. (Armaoğlu, 1991:152-157) ABD, sadece Ortadoğu'da değil Avrupa'da da egemen olmak ve istikrarı sağlamak için bu tarihten sonra yeni bir dönemi de başlatmış oldu. Marshall Planı ve NATO bu dönemin iki önemli girişimi oldu. (Sander, 1979:12) SSCB tehdidi karşısında ABD başkanı Truman'ın önerisi ile Yunanistan ve Türkiye'ye yardım amacıyla yeni bir sürece girildi. Başkan Truman, 22 Nisan 1947'de ABD kongresinden Türkiye ve Yunanistan için yardım yetkisini aldı. Türkiye, 4 Temmuz 1948'de ABD'nin öncülüğünde savaş sonrası ekonomileri bozulan Avrupa ülkelerinin ekonomilerini toparlama ve canlandırma amacıyla başlatılan Marshall Planı'na da dâhil oldu.(Armaoğlu, 1991:168-181)

Türk Amerikan ilişkileri tam da bu noktada önem kazanmaya başladı. SSCB tehdidi ve ABD'nin bölgedeki müttefik ihtiyacı, Türkiye ile ABD arasında yakınlaşmayı sağladı. (Sander 1979: 23) Truman Doktrini doğrultusunda, ABD Dışişleri Bakanı Marshall tarafından geliştirilen plana göre; 4 Temmuz 1948'de ABD ile Ekonomik İşbirliği Antlaşması yapılarak ABD kredilerinin resmi temeli atıldı. (Sander, 1979: 50) Türkiye bu tarihten sonra Batı ile özellikle de ABD ile ilişkilerini geliştirdi. Bu durum üzerinde Sovyet tehdidi büyük rol oynadı. (Aktaş, 2006:33-40) Hatta Sovyet tehdidi, özellikle savaş sonrasında iç politikada da etkili bir ayıklama, eleştiri unsuru olarak kullanıldı.

1950'lerde ve 1960'ların başlarında etkin olan geleneksel yaklaşıma göre, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan gerilimin asıl nedeni Sovyet yayılmacılığıydı. ABD ise özgür dünyanın savunucusu olarak değerlendiriliyordu. Bu görüşe karşılık 1960'larda ABD'nin savaş sonrası politikasına oldukça eleştirel bir yaklaşım gelişmeye başladı. ABD'nin Sovyet tehdidi diye bir miti kullanmak suretiyle kendi kapitalist hegemonyasını yapmak istediği iddia edildi. Ancak bir üçüncü yani post revizyonist yaklaşıma göre ise, soğuk savaş iki süper gücün çatışmasından ibaret değildir. Algılanan Sovyet tehdidi, soğuk savaşın

doğuşunda önde gelen etmen olmasına rağmen birçok ülkenin de şu ya da bu biçimde az ya da çok bu dönemin evriminde rolü vardır. (Sever, 1997:13)

Çalışmamıza konu ola gezi raporu, post revizyonist yaklaşım perspektifinde değerlendirilmelidir. Rapor, bir İngiliz yetkili tarafından hazırlanmıştır. İngiltere ele almış olduğumuz dönem boyunca bölgedeki haber kaynaklarını aktif şekilde kullandı. Sovyet tehdit algısı, İngiltere tarafında süreç boyunca bir bakıma beslendi. Böylece, kendisi için de gerçek anlamda tehdit yaratmaya başlayan SSCB'ye karşı ABD'nin mücadele etmesine de zemin hazırlandı. İngiltere'nin sorun karşısındaki tavrı, Türk-Amerikan ilişkileri üzerinde de etkili oldu.

3-Trabzon Konsolosu Mr. Mr.Breene'nin Erzurum Kars Doğubayazıt ve Ağrı Gezisi ve Raporu*

Trabzon Konsolosu Mr.Breene'nin 19-26 Eylül 1948 tarihleri arasındaki gezisi Erzurum, Kars, Doğubayazıt ve Karaköse yani Ağrı'yı kapsamaktadır. Mr.Breene'nin raporu, İlki gezi notlarından ikincisi ise ayrıntılı yol raporları olmak üzere iki kısımdan oluşur. Bu gezi notları ve bu ayrıntılı rapor, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ne oradan da Foreign Office gönderilmiştir.

Mr.Breene, giriş kısmında geziyi önceden planlamadığını asıl niyetinin Erzurum'da Mr Amery (İngiltere'nin Sömürgeler Bakanı) ile buluşmak olduğunu yazar. Ancak bu buluşmadan sonra Türkiye'nin doğusuna kapsamlı bir gezi yapılmasına karar verilmiştir. Bu fikir değişikliğine dair herhangi bir açıklamada bulunmayan Mr.Breene, kanaatimizce Mr. Amery'nin talimatı doğrultusunda kapsamlı bir gezi planlamıştır.

Mr.Breene gezinin gerekçesi olarak şu açıklamada bulunur: "*Seyahate, Moskova'daki Batı Delegelerinin geçici anlaşma yapma görevlerinin başarısızlığı haberleri açıkça tartışıldığı zaman başlanmıştır ve konunun Güvenlik Konseyi'ne sekinin düşünüldüğü biliniyordu. Bölgesel olarak Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan bazı hoşnutsuzluklar söz konusuydu. Arpaçay Sulama regülatörünün genişletilmesinin Kars-Iğdır bölgesinde su akışının azalmasına sebep olduğu rapor edilmekteydi.*" (PRO, FO 371/R 13397/719/44/ s.1) Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi gezinin öncelikli sebebi, SSCB ile yaşanan gerginliktir. Moskova'daki görüşmelerden bir sonuç elde edilememesi ve SSCB'nin hem Avrupa hem de Ortadoğu'daki faaliyetleri, İngiltere ve ABD için ciddi bir sorun olmaya devam ediyordu. Türk-Sovyet sınırında ise Arpaçay sulama sisteminden kaynaklanan sorunlar, iki ülke arasındaki gerginliği turmandırıyordu. Mr.Breene iki ülke arasındaki gerginliği yerinde tespit etmekle görevlendirilmiştir. Zira gezi notlarına ve rapora bakıldığında Mr.Breene'nin SSCB sınırına en yakın bölgenin güvenlik ve muhtemel bir savaş halinde durumunun tetkik etmek istediği anlaşılır. Bununla birlikte gezinin önemli duraklarından biri olan Kars, Ardahan'la birlikte SSCB'nin toprak taleplerinin merkeziydi. Bu bakımdan Mr.Breene, muhtemel bir SSCB saldırısı karşısında yerinde tetkik yapmak istemiştir.

Mr. Breen'e gezi notlarına Erzurum'daki izlenimleriyle başlar. Trabzon'dan 19 Eylül'de Erzurum'a Mr. Amery ile görüşmeye gelen Mr.Breene, İngiltere'nin Trabzon eski

*Gezi notları ve sonrasında hazırlanan rapor The National Archives Foreign Office katalogunda bulunmaktadır. PRO, FO 371/R 13397/719/44 (1948)

konsolosu Mr. Consul Matthews'in de katıldığı ekibi ile birlikte şehrin askeri ve mülki yetkilileri ile çeşitli görüşmelerde bulunmuştur. Erzurum'daki ilk gecesini Halkevi'nde geçiren Mr.Breene, Halkevi Reisi Sıtkı Dursunoğlu, Emniyet Müdürü, Vali Yardımcısı ve Milli Eğitim Müdürü ile görüşür. Mr.Breene, yetkililerin İngiltere'nin Türkiye'ye gösterdiği ilgiden özellikle sık sık Erzurum'a gelen İngiliz görevlilerden çok memnun olduklarını öğrenmiştir. Zira karşılaştığı ilgiden hareketle Mr.Breene, İngiltere ile Türkiye arasındaki yakınlığın herkes tarafından önemsendiği ve memnuniyetle karşılandığı değerlendirmesini yapar. Mr.Breene'nin de değindiği gibi, 1946-1948 tarihleri arasında Türkiye'ye pek çok İngiliz ve Amerikalı yetkili ziyarette bulundu. Özellikle sınırında sıcak gelişmelerin yaşandığı Erzurum, Kars bu ziyaretlerin önemli duraklarından oldu. Ancak Mr.Breene, bu gruplardan çoğunun resmi ziyaretlerini tam olarak gerçekleştiremediklerini, bunun nedeninin ise Türkiye'deki güvenlik soruşturması sürecinin zaman alması ve hat safhadaki polis kontrolü olduğuna değinir. Mr.Breene güvenlik soruşturması engelinin hangi yöntemle aşılabacağına dair şu açıklamayı yapar: *"Bu kısıtlamalar gerçekten bezdiricidir. Ama bütün yabancılar tarafından katlanılmak zorundadır. Ancak küçük bir anlayış gösterisinin(nezaketin) formaliteleri hızlandıracağına farkına vardım."* (PRO, FO 371/R 13397/719/44/s.2) Mr.Breene, güvenlik soruşturmasının sadece yabancılar değil bizzat Türklere de uygulandığını, Komünist olduğu gerekçesi ile Köy Enstitülü bir öğretmenin Erzurum'dan Konya'ya sürülmesine değinir. (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.2) Aslında Mr.Breene, bu kısa açıklaması ile SSCB tehdidinin iç politika malzemesi olarak kullanımına da değinmiş olur. Zira hemen savaş sonunda başlamak üzere Sovyet tehdidi üzerinden Komünizm iç politikanın önemli malzemelerinden biri oldu.

20 Eylül 1948'de Erzurum Valisi Cemal Dinç ile görüşen Mr.Breene ve ekibi, Erzurum ve ilçelerine dair nüfus, eğitim, sağlık gibi genel bilgiler elde etmiştir. Gezi notları arasında özellikle eğitim alanındaki atılıma ayrıntılı bilgiler verilerek devam eden okul inşaatları kayda geçmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.2)

Mr.Breene'nin gezi notları arasında dikkatimizi çeken hususlardan biri, askeri görevlilere dair teferruata varan bilgiler verilmiş olmasıdır. Örneğin 3. Ordu Kurmay Başkanı General Necati Toçan'ın bir zamanlar akademide askeri tarihi profesörü olduğu, bu alanda tanınmış bazı eserler kaleme aldığı ve yakın zamanda ise bir terfi almış olduğu not edilmiştir. Yine Kolordu Komutanı olan General Akselur'un 3. Ordu'ya Ordu Komutanı olarak terfi ettirildiği bilgisi de verilmiştir. General Akselur'un yardımcısı Yarbay Hayri Şener ile de tanışan Mr.Breene, Yarbayın çok iyi derecede İngilizce bildiğini de notlarına eklenmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.3) Mr.Breene, ordunun İngiltere'ye bakışını da tespit etmek istemiştir. Açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla Mr.Breene görüştüğü askeri yetkililere bölgeye gelmiş olan İngiliz görevliler ve genel olarak İngiltere'ye bakışlarına dair sorular da yöneltmiştir. Zira Mr.Breene Yarbay Hayri Şener'in açıklamalarından hareketle İngiliz yetkililerin özellikle General Clarke'ın ziyaretlerinden ne kadar hoşnut kaldığına dikkat çekmiştir. Bu ayrıntılı bilgiler, ordu kademesindeki askeri yetkilileri daha yakından tanımak amacını taşıyordu.

Mr.Breene, askeri yetkililerle yaptığı görüşmelerde SSCB'ye yaklaşımlarını, savaş ihtimaline dair değerlendirmelerini de almak istemiştir. Mr.Breene, bölgedeki askeri yetkililerin tavrını ortaya koymak adına, Yarbay Şener'in "sorun artık savaş olacak mı meselesi değildir savaş ne zaman başlayacak meselesidir" açıklamasına yer vermiştir. Hatta

Mr.Breene, Yarbay Şener'in SSCB'nin sonbaharda savaşa başlayacağını söyleyecek durumundan emin olduğunu yazar. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.3-4) Bu açıklama gösteriyor ki bazı askeri yetkililer arasında 1948 sonbaharında SSCB ile bir savaş ihtimali canlılığını koruyordu.

Mr.Breene, 21 Eylül'de bazı inceleme ve gözlemlerde bulunmak amacıyla şehir turu yapmıştır. Bu kısa gezi esnasında Mr.Breene, dikkatini çeken, önemli gördüğü hususları not etmiştir. Bunlardan ilki, Erzurum'daki ithal ürün fazlalığıdır. Her dükkan vitrininde bol ve çeşitli ithal ürünler olduğunu yazan Mr.Breene, Doğu'da başka illerde olmayan pek çok ürünün Erzurum'da bulunduğunu biraz da şaşkınlıkla yetkililere bildirmiştir. Erzurum'daki askeri canlılık da Mr.Breene'nin dikkatini çekmiştir. Mr.Breene, ithal ürünlerdeki ve tüketim mallarındaki bolluğun nedeni olarak bu kalabalık askeri nüfusu göstermiştir. Yine bu askeri hareketlilik nedeniyle Erzurum'da yoğun bir kara ve demiryolu taşıması yapıldığı da dikkat çekilen konular arasındaki yerini almıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.4)

Mr.Breene ve ekibinin dikkat çeken araştırma konularından biri de azınlıklardır. Bölgedeki azınlıkların durumu İngiliz yetkililerin önemseydiği bir konudur. İngiliz ekip, Erzurum valisine azınlıkların durumuna dair yönelttikleri soruya karşılık, Erzurum'da herhangi bir azınlık sorunu olmadığı cevabını alır. Erzurum Valisi, özellikle Ermenilerin geçmişte Erzurum'da Rusların kıskırtması ile büyük sorunlar yarattığını ancak artık böyle bir sorunun olmadığı açıklaması yapmıştır.((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.4) Mr.Breene valinin açıklamalarına katılmakla birlikte durumu farklı şekilde yorumlamıştır. Mr.Breene, valinin Ermenileri bir sorun olarak görmemesinin nedenini olarak bölgede sorun olacak düzeyde bir Ermeni nüfus bulunmaması olduğunu düşünür. Zira Mr.Breene'ye göre, böyle bir Ermeni nüfusu mevcut olsa dahi Erzurum'da yaşamlarını sürdürmeleri pek mümkün değildir. Mr.Breene, Türk eğitim sisteminde Ermenilere karşı ciddi bir propagandanın yapıldığını, özellikle Erzurum'da genç kuşağın şehirlerinin Ermenilerce nasıl tahrip edildiğini öğrendiklerini yazar. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.4)

Mr.Breene, Erzurum'da Ermenilerin bir azınlık sorunu olmayacak dereceye getirildiğini ima eder. Ayrıca yaratılmaya çalışılan Ermeni imajının da sorunlu olduğunu düşünmektedir. Mr.Breene'nin Ermenilerin bölgedeki durumu ile yakından ilgilenmesi üzerinde, SSCB'nin toprak talepleri bağlamında yurtdışındaki Ermenilerin, Ermenistan'a geri dönüş isteklerini gündeme getirmiş olması ve bu doğrultuda sınırın da genişletilmesi istekleri etkilidir. Mr.Breene, azınlıklara dair General Necati Paşa'ya yönelttikleri soruya benzer bir yanıt almıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.4-5) Böylece Mr.Breene yetkili iki ağızdan Erzurum'da bir azınlık daha doğrusu Ermeni sorunu olmadığını teyit etmiş oluyordu.

Mr.Breene'nin bu gezi notları arasında Ermenilere de değinmesi sadece bölgedeki azınlıkların durumunu meraklanmıyordu. Durum üzerinde savaşın sonu yaklaştıkça Ermenistan'da başlayan Türkiye karşıtı propaganda faaliyetleri de etkilidir. Propagandanın merkezi, SSCB Bilimler Akademisi Ermenistan Şubesiydi. Ermeni liderlerin arzusu Sovyet Ermenistanı'nın sınırlarının genişletilmesiydi. Bu bağlamda Ermeni sorunu SSCB'nin Türkiye'ye karşı iddialarını esaslandırmak ve baskılarını güçlendirmek açısından en önemlisi de Müttefiklerin desteğini kazanmak açısından iyi bir fırsattı. SSCB kontrolü altındaki bölgelerdeki Ermeni cemaatleri ve Taşnakların faaliyetlerini yakından takip etmeye başladı. Ermeniler aynı şekilde ABD'nin de desteğini almak istiyordu.(Hasanlı, 2011:144-146) Mr.Breene bu süreci bildiğinden dolayı bölgeyi bu bakımdan da tahlil eder.

Mr.Breene ve İngiliz ekip, General Necati Paşa ile yaptıkları görüşme sonunda Erzurum'daki tüm ordu tesislerini görme imkânını da yakalaşmışlardı. Mr.Breene, bu inceleme gezisine dair notlarda bazı noktalar üzerinde durmuştur. Mr.Breene, General Necati Paşa'nın bölgeye doğudan gelecek olan muhtemel bir saldırı karşısında hangi savunma noktalarını gösterdiğini ayrıntılı bir şekilde gezi notlarına eklemiştir. Buna göre, Batum-Borçka vadisi üzerinden Gürcü Kapıları (Gürcü Boğazı) yoluyla Erzurum varan hat ilk rota; Leninakin (Gümrü)-Kars-Sarıkamış-Erzurum ana demiryolu hattı boyu ikinci rota; Julfa (Azerbaycan'daki Aras nehri üzerinde)-Doğubayazıt-Karaköse-Erzurum eski geçiş rotası boyu ise üçüncü rota olarak tespit edilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.5) Bu rotaların zorluk dereceleri hakkında Mr.Breene'ye yapılan açıklamalar ve SSCB'nin hangi rotayı izleyeceğine dair askeri yetkililerin tahminleri de hemen not edilmiştir. Mr.Breene, bu hatlardan ilkinin, zırhlı birliklerin geçişine uygun olmadığı gerekçesi ile ikincisinin ise, bir orduyu Kars ve Sarıkamış'ın savunma hattını aşmanın ve doğal bir savunma oluşturan Deve Boyunu mevki nedeniyle oldukça korumalı olduğunu belirtir. Üçüncü hat ise istilacı bir orduyu, Eleşkirt ve Deve Boynu'ndan hemen sonra Ağrı Dağı'nın güneyinin savunma yapmaya müthiş elverişli özellikleriyle karşı karşıya getirecek bir özelliğe sahiptir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.5)

Bu askeri geziden sonra geceyi bölgedeki öğretmenlerle birlikte yemekte geçiren Mr.Breene, izlenimlerini raporuna eklemiştir. Mr.Breene, öğretmenlerin büyük bir çoğunluğunun "din eğitiminin yeniden uygulamaya konmasından yana oldukları" değerlendirmesini yapmıştır. (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.5) Bu açıklama, Mr.Breene'nin iç siyasetteki gelişmeleri yakından takip ettiğini gösterdiği gibi durumun Foreign Office için de önemli olduğunu ve rapor edildiğini gösterir. II. Dünya Savaşı sonrası Türk siyasal yaşamı özellikle çok partili siyasal yaşama geçiş dönemi Batılı devletlerin ilgi ile takip ettiği bir süreç olmuştur. Dönemin önemli tartışma konularından biri olan din eğitimi ve laiklik ise, henüz yeni kurulmuş olan muhalefet partisi Demokrat Parti ile CHP arasında temel tartışma konusuydu. Bu ortamın farkında olan Breen az da olsa gezi notları arasına bölgenin süreç içindeki durumunu göstermeye yardımcı olacağını düşündüğü değerlendirmelere de yer vermiştir.

Mr.Breene, 22 Eylül tarihli gezide yine Erzurum'un askeri ve stratejik durum ve konumuna dair gözlemlerde bulundu. Mr.Breene, gezi notlarının bu bölümünde Erzurum'un coğrafi özellikleri, iklim şartları, stratejik mevkiileri gibi gayet ayrıntılı bilgiler verir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.5) Mr.Breen'e ve ekibi, 23 Eylül 1948'de Kars'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı.

İngiliz ekip, Kars'ta öncelikli olarak Emniyet Müdürü Cevdet Bekir'i ziyaret etti. Akşam yemeğinde şehrin askeri ve mülki yetkilileri ile bir araya gelen Mr.Breene, Başbakan Clement Attlee ve Dışişleri Bakanı Mr. Bevin SSCB'ye yönelik açıklamalarının memnuniyetle karşılandığını tespitinde bulunur. Mr. Bevin'in Türklerin sempatisini kazandığını ve Churchill'e benzetildiğini notlarına ekleyen Mr.Breene, Mr. Bevin'in Türk yetkililer tarafından en az Churchill kadar önemsendiğini yazar. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.5-6) Savaş sonrası uluslar arası ortamda Türkiye için İngiltere'nin desteği önemliydi. Zira İngiltere'nin SSCB karşısındaki tavrı Türk yetkililerin İngiltere'ye sempatisini artırdı. Mr.Breene, bu durumu yerinde gözlemleyerek yetkililere de bildirmiştir.

Mr.Breene, bu ilk karşılaşma sonrasında Kars'taki yetkililere dair şu değerlendirmede bulunur:

"Sınıra yakın olmalarına rağmen bu insanlarda karşılaştığımız sakin ve kendine güvenen duruş en rahatlatıcı taraflarıydı. Ruslardan korkmuyorlar. Ayı, bu zamana kadar arka bahçelerine çok sık girmiş ama her durumda er ya da geç dışarı sepetlenmiş. Bu ayı artık korku kaynağı değil sadece güvensizlik kaynağıdır; hem de acı bir güvensizlik. Ruslardan nefret etmediklerini söylemeliyim. Ortaya çıkmış olan duygu bu çeşit bir duygu değil." (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.6) Mr.Breene'nin açıklamaları, Kars'taki askeri ve mülki yetkililerin Sovyet Rusya'ya bakışını ve Türklerin Rus imajını ortaya koyduğu gibi SSCB'ye karşı II. Dünya Savaşı'nın sonunda başlayan ve giderek artan güvensizlik halinin 1948'de de canlılığını koruduğunu gözler önüne serer.

Mr.Breene, Kars gezisinde SSCB ile Türkiye arasında gerginlik nedeni ve aynı zamanda bölgeye yapılan gezinin de nedeni olarak gösterilen Arpaçay Sulama Projesi'ne dair bazı incelemelerde de bulunmuştur. Projeye dair şikâyetlerle ilk defa Kars'ta karşılaştığını yazan Mr.Breene,

"Sovyet Rusya, iki ülke arasında sınır olan Arpaçay üzerine Alexandrovka yakınlarında bir yere baraj ya da akım düzenleyici kurmuştur. O zamanlar Türk hükümeti bu akım düzenleyicinin (regülatör) masraflarını ve kazançlarını paylaşmaya dair bir tasarıyı geri çevirdi ama son zamanlarda Ruslar tesisi genişletti ve öncekinden çok daha fazla su tutuyorlar. Bu yüzden hem Arpaçay hem de Aras'ın Türk bölgesinden geçtiği yerlerdeki su akışı geniş ölçüde azaldı." ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.7) Mr.Breene, durumun Tuzluca-Iğdır bölgesinde çok fazla hoşnutsuzluğa neden olduğunu duyduklarını ancak hem Kars hem de Iğdır ve Tuzluca'da mevcut ya da olası zararlardan sıkıntı çeken kişi ya da kişiler bulamadıklarını yazmıştır. Mr.Breene'ye göre Aras'ta ve Arpaçay'da yeterli miktarda su bulunuyordu ve aslında durumdan gerçek anlamda sıkıntı çekenler ise Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Erivan bölgesiydi. Mr.Breene, Arpaçay sulama projesinin Türkleri rahatsız etmesinin nedenini ise başka bir yerde arar: *"Bana kalırsa, öyle görünüyor ki bu sadece 1938'de yeterince çabuk olamamanın, 1948'de verdiği pişmanlıktan muzdarip olma durumudur."* ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.7) Mr.Breene, Türk yetkililerin sulama projesi nedeniyle çektiğini söyledikleri sıkıntıların gerçek olmadığını, asıl sorunun 1938'de proje gündeme getirilirken dâhil olmamak yani kaçırılmış fırsat karşısındaki pişmanlık olduğunu düşünüyordu.

Mr.Breene ve ekibi Kars'taki ikinci günlerinde Emniyet Müdürü ile birlikte şehir gezisi yapmıştır. İngiliz ekip, gezi kapsamında Kars'taki askeri birlikleri ve siperleri de görmüş bazı incelemelerde bulunmuştur. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.8)

Mr.Breene, yetkililerden bölgedeki Kürt aşiretlerinin durumuna dair bilgi de almaya çalışmıştır. Gezi notlarının bu bölümünde Mr.Breene, Emniyet Müdürü'nün bölgedeki Kürt aşiretlerine dair açıklamalarına yer vermiştir. Emniyet Müdürü; göçebe olmayan, tarımla ilgilenen ve Sünni Müslüman olduğunu belirttiği Kürt aşiretlerinin Türkiye'ye bağlı olduğuna dikkat çeker. Ancak özellikle Ağrı bölgesi Kürtlerinin oldukça sorunlu olduğunu ve Kars'taki Kürtlerin yetkililer tarafından sık sık sorunlu unsurlarla arabuluculuk yapmaları için kullanıldığı da belirtir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.8) Azınlıklar konusu, İngiliz ekibin özellikle ilgilendiği konular arasındadır. Zira ekip hem Erzurum hem de Kars'ta yaptıkları incelemelerde bu konuda bilgi edinmeye çalışmıştır.

Mr.Breene Emniyet Müdürü'nün Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan'a yönelik iddialarının nedenine dair önemli bulduğu bir açıklamasına dikkat çekmiştir. Sınırın Rus tarafında hiç yayla olmadığı, yaylaların sınırın batı yakasında yani Kars ve Iğdır ovalarında uzandığını söyleyen Emniyet Müdürü, bu durumun ise Gürcü profesörler tarafından yeniden ortaya atılan toprak taleplerinin en önemli sebebi olduğuna işaret etmiştir. Emniyet Müdürü, 1943'ten itibaren Sovyet yetkilileri Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki mandıra çiftçiliği faaliyetlerini genişletmeye ve modernize etmeye çalıştıklarını ve bu yüzden de Kars, Iğdır ve Ardahan bölgelerinin elde edilmesini zorunlu gördüklerini söylemiştir. Mr.Breene bu açıklamayı oldukça mantıklı bulmuş ve gezi notlarına da eklemiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.8)

İngiliz ekibinin Kars'tan sonraki durağı Iğdır olmuştur. Yol üzerinde Kağızman ve Tuzluca'ya da uğrayan ekip, Kağızman'da Jandarma Komutanı ile görüşmüştür. İngiliz ekibin burada dikkatini fazlasıyla çeken durum, haberleşme ağının özellikle telgraf sisteminin geriliği olmuştur. O günün şartlarında ülkenin pek çok bölgesinde kullanılan telgraf sistemi telefonik sistemdir. İngiliz ekip, W/T (wireless telegraphy) olmadığı için bu sistemi ilkel bulmuştur. Mr.Breene, sınırına yakın yerlerden görebildiği büyük antenlerden esinlenerek SSCB'den daha iyi bir haberleşme ağı olduğunu düşünmektedir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.9)

Iğdır'da askeri ve mülki yetkililerle görüşen Mr.Breene, bölgenin özellikle tarımsal üretim bakımından önemi üzerinde durmuştur. Mr.Breene Iğdır'da bir kez daha Arpaçay Sulama projesine dair şikâyetlerle karşılaşmıştır. Ancak Mr.Breene'nin mesele karşısındaki tavrı değişmemiştir. Iğdır'daki pirinç üretimine dikkat çekerek şikâyetlerin gerçekliğinden şüphe ettiğini ortaya koyar: "*Her ne kadar bu nemli ve rutubetli bataklık bölgesinin ihtiyacı olan tek şeyin suların çekilmesi olduğu düşünülse de, burada tekrar Arpaçay suyunun kontrol edilmesi hakkında şikâyetler duyduk.*" (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.9)

Özellikle BBC radyonun yayınlarının sıkı bir şekilde takip edilmesi ve subaylar arasında İngilizce bilenlerin bulunması İngiliz ekibin dikkatinden kaçmamıştır. Sınır en yakın bölgelerden biri olan Iğdır'da bütün konuşmaların savaş üzerine yapıldığını yazan Mr.Breene, durumu; "*bütün konuşma savaş ve ne zaman başlayacağı üzerineydi. Savaşın her an gelişebileceğini hissediyorlardı ve heyecan içinde Anglo-Saxonlarla omuz omuza Moskova'ya gireceklerinden bahsediyorlardı.*" diyerek özetlemiştir. Ancak Mr.Breene bu genç subayların savaşa dair heyecanlarının sınıra yakın olmalarının da yarattığı psikoloji göz önünde bulundurulurken dikkatle bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini yazmıştır. Mr.Breene ve ekibi belli bir mesafeye kadar Ağrı Dağı'na tırmanmıştır. Bu tırmanışın Rusya ve İran'a doğru oldukça net bir görüş açısı sağladığı notlara eklenmiştir. Doğubayazıt'ta da bazı incelemelerde bulunan İngiliz ekip, Garnizon Komutanı'ndan bölgenin stratejik durumuna dair bilgi de almıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.9)

Dönüş yolunda Ağrı'nın merkezi Karaköse'ye de uğrayan Mr.Breene, Vali Memduh Bey'i ziyaret etmiştir. Valinin son derece çalışkan bir insan olduğu notunu düşen Mr.Breene, valinin faaliyetlerine dair verdiği uzun açıklamalardan sıkıldığını da yazmıştır. Mr.Breene kuralı bozmayarak Ağrı'da da valiye Kürt aşiretlerin durumuna dair bazı sorular yöneltmiştir. Valinin bölgede pek çok (belli) Kürt nüfus olduğu, ağırlıklı olarak Patnos bölgesinde toplandığını ve Haydarlı aşiretine mensup oldukları ancak bunların sorun

çıkarmadıkları açıklaması rapordaki yerini almıştır. Mr.Breene, valiye gezisi kapsamındaki diğer şehirlerdeki yetkililere sormadığı bir soruyu da yöneltir. Şehirde başka bir partinin olup olmadığı sorusuna vali *"hayır burada Halk Partisi'nden başka parti yoktur. Olamazdı. Demokratlar yoldaşlardır ve milletin partisinin hainleridirler. Fevzi Paşa arkadaşları tarafından yanlış yönlendirilen yaşlı iyi bir adamdır."* yanıtını vermiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.10) Bölgenin etnik olarak farklı unsurları barındırması, şehrin yakın zamana kadar Kürt aşiretlerin isyanlarına sahne olmasının biliniyor olması kanaatimizce Mr.Breene'yi böyle bir soruya yönlendirmiştir. Durumu mevcut yönetime karşı bir tepki ve muhalefet olarak değerlendiren Mr.Breene, Demokrat Parti ve Millet Partisi'nin durumunu öğrenmek istemiştir. Bölgede belli bir muhalefet potansiyeli görmüştür. Mr.Breene'nin bölgedeki gezisi iç siyasetin hayli hareketli olduğu bir döneme rastlamıştır. Dönem aynı zamanda tek partiye yönelik eleştirilerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Demokrat Parti ve Millet Partisi ağırlıklı olarak kırsal kesimde tabanı ve oy potansiyeli olan partilerdi. Mr.Breene bu bakımdan valiye böyle bir soru yöneltmiştir. Vali ise, özellikle Sovyetlerle ilişkilerin gerginleştiği günlerde Türk siyasetindeki en popüler karalama ve eleştiri unsuru olan, Komünist olma eleştirisini muhalif iki parti için kullanmıştır. Özellikle Millet Partisi kurucusu Fevzi Çakmak'ın Görüşler Dergisi ve İnsan Hakları Derneği ile olan ilişkisi nedeniyle bu eleştirilere fazlasıyla muhatap olmuştur.

İngiliz ekip kısa bir Eleşkirt ziyaretinden ve Kaymakam ile görüşme sonrasında yeniden Erzurum'a dönmüştür. 25 Eylül'de Erzurum'a varan geceyi de orada geçiren Mr.Breene, 26 Eylül öğleden sonra Trabzon'a varmıştır. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr.Breene, gezi notlarını tamamlayarak ziyaret ettikleri şehirlere dair kısa bilgiler verdiği bir bölüm de hazırlamıştır.

Erzurum için hazırlanan bölümde özellikle şehrin stratejik ve ekonomik bakımından merkezi bir yer işgal etmekte olduğunun altı çizilmiştir. İran Körfezi'nin Avrupa ticaretine açılması ve Rus sınırının kapatılmasıyla ticaret hacminde bir gerileme olmuş olsa da Erzurum'un hala önemini koruyan bir bölge olduğu belirtilir. Şehrin ticari ve stratejik önemi İngiltere'nin İran ve Trabzon Konsolosluk raporlarına dayanılarak ortaya konulmuştur. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.11)

Kars için ayrılan bölümde ise, şehrin özellikle tarihi geçmişine vurgu yapılmıştır. Ermeni için de şehrin önemli bir tarihe sahip olduğu belirtilmiştir. Mevsim şartlarının zorluğu da bu kısa bilgiler arasındaki yerini almıştır. Özellikle süt ürünlerinin en temel üretim maddesi olduğu ve Türkiye'de üretilenlerin en iyisi olduğu da belirtilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.12)

İğdır, verimli bir ova oluşu ve yetiştirilen ürünlerinin kalitesine yapılan vurgu ile ele alınmıştır. Tabi şehrin bir zamanlar zengin bir Ermeni şehri olduğuna da dikkat çekilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.12)

Doğubayazıt, Trabzon-Tebriz transit yolu üzerindeki gümrük noktası olması bakımından önemli görülmüştür. Ağrı'nın merkezi olan Karaköse için bir Kürt bölgesinin merkezi olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Özellikle Pazar bölgesinde yoğun bir Kürt nüfusu bulunduğu not edilmiştir. Ağrı'nın önemli özelliklerinde biri transit ticaret bakımından bir kavşak noktası olması gösterilmiştir. Şehrin ikinci önemli özelliği ise, *"Kürtlere karşı yürütülen askeri operasyonların merkez noktası"* olarak ortaya konmuştur. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.12-13) İngiliz yetkililerin Doğu'daki Kürt aşiret isyanlarını

yakından takip ettiği de anlaşılmaktadır. Devletin göçebelige son vermek için yerleşikliği sağlamak amacıyla tarımı desteklediği de bölgeye yönelik önemli bilgiler arasındaki yerini almıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.12-13)

Mr.Breene'nin gezi raporunu hayli ilgi çekici ve önemli kılan bir bölüm de bölgenin stratejik olanaklar bakımından tahlil edildiği ve çeşitli bilgiler verildiği kısımdır. Mr.Breene, gezi notları arasında zaman zaman stratejik bilgiler vermiş olsa da topografya, haberleşme ve Türk kuvvetlerinin bir savaşa hazır bulunma durumu bakımından detaylı bir değerlendirme yapmadan raporunun eksik kalacağını düşünerek böyle bir bölüm hazırlamıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.13)

Mr.Breene, bu bölümün girişinde özellikle topografya bakımından gezilen bölgenin tek başına değerlendirilemeyeceğini kuzeydoğu vilayetlerine bir bütün olarak aynı çerçeve içinde bakılması gerektiği üzerinde durur. (Mr.Breene, 1948:13) Raporun bu kısmında özellikle bölgeyi İç Anadolu'ya bağlayan yollar üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte herhangi bir askeri hareket esnasında hangi rotanın takip edilmesinin uygun olacağına dair de açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda en makul yol, iyi bir demiryolu hattı da olan Gümrü, Kars ve Erzurum olarak verilmiştir. Bu yolun diğer bir avantajı da demiryoluna alternatif Tebriz, Doğubayazıt, Karaköse ve Erzurum tali karayoludur. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.13-14) Böylece Mr.Breene, muhtemel bir hareket halinde hangi yolun tercih edilmesi gerektiği hakkında raporunda ayrıntılı bilgilere vermiştir. Mr.Breene bu vesile ile Erivan-Tebriz karayolunun da önemli bir kavşak olduğunu ve bölgeye sık sık giden kamyon şoförlerinden yolun durumunun iyi olduğunu da raporuna eklemiştir. Bu stratejik açıklamalarda hem karayolu hem de demiryolu güzergâhları yol ve bakım durumları, askeri bir harekât esnasında kara ve demiryolunun stratejik durumu üzerinden ayrıntılı olarak durulmuştur. Mr.Breene, bu bilgilerle askeri bir harekât sırasında güzergâhların nasıl etkili bir şekilde kullanılabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Erzurum'a dair yaptığı stratejik değerlendirmelerde Mr.Breene, Kars, Sarıkamış ve Hasankale'nin doğal savunmaya uygun şartları bulunduğuna, bu avantajı ile rahatlıkla ana askeri üs olan Erzurum'a ulaşılabilmesine dikkat çekmiştir. Bu özelliği ile Kars'ın herhangi bir düşman kuvvetini muharebeyi genişletmeye zorlayacağını söyler: *"Bu yerlerin her biri bir dereceye kadar direnç gösterebilecek pozisyonda olacaklardır. Böylece düşman nihayetinde Deve Boynu'nun doğusundaki mevkilere ulaştığı zaman, hâlihazırda bir dizi ciddi çarpışma geçirmiş olacaktır."* ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.15)

Mr.Breene, Deve Boynu'ndan Hasankale'ye kadar olan bölgenin ise yoğun bir asker yığılmak olduğu ve mayın tarlaları, tank tuzakları mevzilerin bulunduğu gibi ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu açıklamalardan sonra da bölgenin stratejik durumu ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: *"Ne kadar sıkı korunduğunu söylemem mümkün değil ama hücum eden bir ordu için aşılmasının kolay bir mesele olmadığını düşünüyorum."* ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.15)

Mr.Breene stratejik bilgiler verdiği bu bölüme, ordu kuvvetleri hakkında bazı değerlendirmelerini de ilave etmiştir. 3 Ordunun hayli büyük olduğu en azından 3 kolordu ve çok sayıda tugaydan oluştuğunu rapor edilmiştir. Mr.Breene geziye başladığı hafta içinde bazı silahlarda ve anti tank silah sayısında artış olduğunu gözlemlemiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.15) SSCB sınırına en yakın noktadaki askeri yetkililerin gelişmelere bakışı

hakkında değerlendirmelerde bulunan Mr.Breene, “morallerinin oldukça iyi olduğu görünüyor. Ancak bana kalırsa en ciddi meselelerden biri, karar verme inisiyatifinin ya da gücünün merkezileştirilmesi meselesidir. Rütbesi tümen komutanından düşük olan kişi hiçbir karar alamıyor, ya da karar almak istiyormuş gibi gözüküyor, karar almak istese bile bunu yapmaya cesareti varmış gibi durmuyor” ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.15-16) tespiti ile durumu netleştirmiştir.

Mr.Breene SSCB ile yaşanan gerginlik nedeniyle askeri bir tedbir olarak 35-45 yaş arası askerlik yapmış olan erkeklerin seferberlik kapsamında belli saatler arasında yeniden askeri eğitimden geçmeye başlandığını da rapor etmiştir. Durumu pasif koruma tedbiri olarak değerlendiren Mr.Breene, verilen eğitime dair bilgiler de vermiştir. Mr.Breene, bu birliklerin sadece atış eğitimi değil fiziksel antrenman da yaptıkları böylece “iç morallerini ve zindeliklerini arttırdıkları” not etmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.16) Mr.Breene, son tahlilde Türkiye’nin doğusunda aralıksız olarak muhtemel bir savaş için hazırlık yapıldığı sonucuna varmıştır.

Raporun ekleri de en az Mr.Breene’nin gezi notları kadar önemli ve ilginç ayrıntılarla doludur. Ek “A” yukarıda vermiş olduğumuz gezi raporunu ve zaman çizelgesini kapsar. Ek “B” ise, son derece ayrıntılı şekilde hazırlanmış olan yol raporlarını kapsamaktadır. Rapor, Erzurum-Trabzon, Erzurum-Kars, Kars-Doğubayazıt ve Doğubayazıt-Erzurum yol rotalarına dair detaylı bilgiler içermektedir. Raporun giriş kısmında gezi boyunca hiç yağmur yağmadığı, şehirler arası uzaklıkların Kars-Doğubayazıt arası hariç kilometre taşlarından alındığı yazılmıştır. Kars-Doğubayazıt arası mesafe ise, hız saatinden hesaplanmıştır. Yol raporları her şehir arası için kilometre kilometre olarak hazırlanmış bilgilerden oluşmuştur. Yol rotalarının ayrıntılı kilometre raporlarına geçilmeden önce giriş kısımlarında mesafe bilgileri hem kilometre tabelalarına hem de hız saatine göre verilmiştir. Ayrıca yolculuğun süresi, konaklama noktaları ve aracın ortalama hızı gibi genel bilgiler de verilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.19-28)

Trabzon-Erzurum 325 km, hız saatine göre, 321 km gezi süresi ise, 9 saat 30 dakika olarak verilmiştir. Ortalama hız 35 km Konaklama noktaları ise 120. Km’de Gümüşhane ve 197. Km’de Bayburt’tur. Erzurum-Kars güzergâhı ise 221 km ve toplam 12 saat olarak verilmiştir. Ortalama hız 29 km ve konaklama noktaları da 39. Km’de Hasankale ve 159. Km’de Sarıkamış’tır. Kars-Doğubayazıt arası hız hesabı olarak 221 km ve 10 saat olarak not edilmiştir. Iğdır-Doğubayazıt arası ise, 5 saat 30 dakika yol durumu nedeniyle yaklaşık olarak 15/16 km/s hızı ile kat edildiği de belirtilmiştir. Konaklama noktası ise, 159. km’deki Iğdır’dır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.19-28)

Bu genel bilgilerden sonra her rota için yol raporlarına geçilmiştir. Bu ayrıntılı raporlarda, coğrafi bilgilere dağlar, vadi ve ovaların yanını sıra yol rotlarındaki nehir, çay ve dereler de rapora eklenmiştir. Köprüler, uzunlukları, genişlikleri kaç ton ağırlık çektikleri ve yapı malzemeleri gibi teknik özelliklerinin yanında ayrıntılı konum bilgileri de verilmiştir. Yolun asfalt ve eğim durumları da verilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.20-28) Sadece karayolları değil aynı zamanda demiryollarına dair bilgiler de rapor edilmiştir. Hemzemin geçitler belirtilmiştir. İklim şartları da dikkatle incelenmiş ve herhangi bir askeri harekât için özellikle Trabzon-Erzurum rotasında sonbaharın ilk aylarının uygun olduğu, ilkbaharda eriyen karlar nedeniyle sel olabileceği belirtilmiştir.

Yol durumları kapsamında bakım, onarım istasyonları ve karayolları ekiplerinin konumları da verilmiştir. Raporun bu kısmına bölgenin yoğun kar alması nedeniyle kar ekipmanı ve kar küreyicilere ait bilgiler de eklenmiştir. Ancak Mr.Breene, bölgede kar ekipmanı bakımından ciddi sıkıntılar yaşandığını hatta İngiltere'den birkaç tane kar küreyici siparişi verildiği de yazmıştır. (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.20-28) Özellikle Erzurum-Kars ve Kars-Iğdır rotasındaki yolların hayli bozuk olduğu bu balımdan da zaman zaman hareket etmenin zorlaştığını altı çizilmiştir.

Ayrıntılı yol raporlarında askeri bir harekât için stratejik görülen mevkiiler göz ardı edilmemiştir. Örneğin Trabzon-Erzurum yol raporunda Bayburt platosu, paraşütlü birliklerin inişi için iyi bir mevki olarak görülmüştür. Ayrıca Mr.Breene, güzergâhlar boyunca askeri üs ve birlikleri de not etmiştir. Yine aynı mevki üzerinde Aşkale'de büyük bir askeri üs ve tank onarım atölyeleri olduğu, demiryolu kenarında petrol ve buğday depolama siloları bulunduğu da rapor edilmiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.25-28) Güvenlik kontrolü noktaları, askeri havaalanları ve transit geçit yolları da gözden kaçırılmamıştır. Erzurum-Kars yolu üzerindeki Deve Boynu mevkiindeki askeri bölge, kışlalar, anti tank ve uçaksavar birliklerinin rapordaki yerini almıştır.

Mr.Breene, Ek C'de ise, Kars'ın Müdafaası başlıklı bir bölüm hazırlamıştır. Bu bölümdeki bilgiler 24 Eylül'de Yüzbaşı Şevket Bey ile yapılan görüşmeye dayanmaktadır. Mr.Breene, Yüzbaşı Şevket Bey ile Kars'taki müstahkem mevkiilerden biri olan Bozkale üzerinde yaptığı görüşme sonunda şehrin askeri durumuna dair önemli ve ayrıntılı bilgiler edinmiştir. Ancak Mr.Breene Kars'ın müdafaasına dair kendisine anlatılan bilgilerin doğruluğunu kontrol edemediğini belirterek Yüzbaşı Şevket Bey ile aralarında geçen konuşmayı rapora eklemiştir. Kars için hazırlanan genel askeri planda doğudan gelebilecek muhtemel bir saldırı durumunda Kars'ın ilk tampon bölge olarak kullanması hedeflenmiştir. Mr.Breene, Yüzbaşı'nın açıklamaları doğrultusunda Garnizondaki asker sayısının kış nedeniyle azaldığını ve kış geldiğinde çevredeki birçok birliğin Erzurum'a çekildiğini yazmıştır. Garnizonda ise, bir adet topçu alayı ve mobil anti-tank müfrezesinin bulunduğu not edilmiştir. Birkaç haberleşmeci, mühendis, nakliye birlikleri ve bir piyade tugayı mevcuttur. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.29) Mr.Breene, Kars'ta beş ana tabya olduğunu ve bu tabyaların son yıllarda güçlendirildiğini de raporuna yazmıştır. İnönü ile Çakmak Tabya arasında çok güçlü bir anti-tank hendeği olduğu, bütün tabyaların anti-tank silahlarıyla donatıldığı bilgisi de verilmiştir. Mr.Breene, herhangi bir zırhlı birliğin Kars'a ulaşmak için bu anti-tank hendekleri aşması her iki tabyadan açılacak olan ateş altında ilerlemek gibi zorluklarla karşılaşacağına dikkat çekmiştir. (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.29)

Mr.Breene raporunun sonunda bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Görüştüğü askeri yetkililerden edindiği izlenim doğrultusunda Mr.Breene, savaşın an meselesi olduğu konusunda askerler arasında fikir birliği olduğuna özellikle işaret eder. "*Türkler savaşa hazır olabilmek adına yapabildikleri her şeyi yapıyorlar. Sivillerin ve askerlerin morali oldukça yüksek ve savaşa gayet hazır görünüyorlar.*" ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.16-17) Mr.Breene, bu güvenlik önlemlerine rağmen bölgenin havadan gelebilecek saldırılar için yeterli derecede korunamadığını belirtir. Bölge havadan gelecek olan saldırılara açıktır. Mr.Breene etrafta çok az uçaksavar silahı olduğunu da yazmıştır. Askeri tedbirlerin gayet yerinde ve yeteri derecede olduğunu yazan Mr.Breene, "*bizden ve Amerika'dan çok fazla yardım beklentileri var.*

Güvenlik iyi durumdadır” diyerek Türkiye’nin Marshall planı bağlamında abartılı bir talepte bulunduğunu belirtmek istemiştir.

Mr.Breene, bölgenin doğal özelliklerinin yukarı Fırat vadisinin doğudan savunulmasını mümkün kıldığını ancak Kars, Ardahan ve Van bölgelerinin çok fazla direniş gösteremeyeceği düşünmekteydi. Mr.Breene, Erzurum’un avcı uçaklarının ve zırhlı birliklere karşı kullanılabilen roket taşıyan uçakların eksikliğinden dolayı çok fazla sıkıntı çekebileceğini düşünmektedir. Mr.Breene Türklerin ağırlıklı olarak Kars ve Erzurum üzerinden bir savunma stratejisi geliştirdiğini ancak Trabzon’a çıkan zırhlı bir birliğin Erzurum’u kuşatabilme ihtimalinin hiç önemsenmediğini söyler. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.17) Mr.Breene böyle bir durumda ancak Torul ve Akçakale mevkiilerindeki bir mücadele ile ilerlemenin önüne geçilebileceğine dikkat çeker. Erzurum’un batısındaki vadiye yapılacak olan büyük ölçekli bir havadan indirmenin, doğudaki bütün savunma sistemi için yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarabileceğine de dikkat çekilir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.17)

Mr.Breene iç siyasal gelişmelere dair bazı değerlendirmelerini de raporunun sonuç kısmına eklemiştir. Politik açıdan Millet Partisi’nin bölgede hiç gelişme göstermiş olmadığını yazan Mr.Breene, Erzurum gibi şehirlerde Demokrat Parti’nin güçlü durumda olduğunu ifade etmiştir. Ancak kimsenin onların iktidara gelmesini beklemediğini zira Rus tehdidi ortadan kalkıncaya kadar bu durumu önemsemediklerini söyleyerek ve şu değerlendirmede bulunmuştur: “Ancak sonrasında Demokratlara kesinlikle bir şans verilmesi gerektiğini düşünüyorlar. Daha küçük ve sınıra yakın bölgelerde Halk Partisi oldukça iyi durumda.” (PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.17)

Mr.Breene, ekonomik bakımdan ise, bütün bölgenin gelişmeye ve aynı zamanda planlı kalkınmaya ihtiyacı olduğunu düşünmekteydi. Ekonomik alanda önemli adımlar atılmış olmasına rağmen Türkiye’nin henüz yeterince kalkınamadığı vurgulanmıştır. Mr.Breene durum karşısında son tahlilde sorunun çözümü için, “ama sorun büyük çapta ve bir Atatürk’ün elinin değmesini gerektiriyor” değerlendirmesini yapmıştır. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.17)

Mr.Breene, askeri yetkililere sıklıkla yönelttiği azınlık meselesine dair değerlendirmelerini de sonuca eklemiştir. Türkiye’de azınlık sorunlarının son on-on beş yıl içinde kesinlikle üstesinden geldiği kanaatine varılmıştır. Mr.Breene meselenin o günkü durumu için ise “şu anda uyku halinde” değerlendirmesini yapmıştır. Gezi kapsamındaki bölge için temel azınlık grubu olarak Kürt aşiretleri üzerinde durulmuştur. Mr.Breene, tam da bu noktada önemli bir noktaya parmak basarak Kürt aşiretleri üzerinde SSCB’nin herhangi bir propaganda çabasının olup olmadığını bilmediği açıklamasını yapmıştır. Ancak Mr.Breene, bir savaş durumunda “Türk yetkililerinin sorunlu aşiretler karşısında hiç de işlerini şansa bırakmayacaklarını, çabucak ve acımasızca haklarından geleceklerini” düşündüğünü eklemiştir. ((PRO, FO 371/R 13397/719/44 /s.17) Mr.Breene, Kürt sorunu dışında doğuda “Ermeni sorunu diye bir sorunun artık kalmadığını yazarak raporunun sonuç değerlendirmesini bitirir. Bu değerlendirmeler ışığında diyebiliriz Mr.Breene bölgenin askeri bir harekât bakımından ayrıntılı profilini çıkarmıştır. En küçük askeri gelişmeyi dahi raporuna eklemiştir.

SONUÇ

İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr.Breene'nin bu ayrıntılı gezi notlarına ve raporuna bakıldığında gezinin belli bir amaç çerçevesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Mr.Breene, Türklerin Sovyet algısı ve Sovyet sınırına en yakın bölgede II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gerginlik sürecinin etkilerini gözlemlemek istemiştir.

Mr.Breene'nin gezisi, II. Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik sıkıntılar nedeniyle İngiltere'nin Ortadoğu'dan çekildiği ve sahnenin ABD tarafından doldurulduğu döneme rastlamaktadır. Savaş boyunca Ödünç Verme ve Kiralama Yasası çerçevesinde ABD'den yardım alan İngiltere, savaş sonunda bu yardımın kesilmesiyle ekonomik açıdan zor günler geçirmeye başladı. Durum, İngiltere'nin Ortadoğu'daki etkinliğini devam ettirmesini zorlamaya başladı. İngiltere, bir yanda ABD'nin bölgede aktif olarak rol almasını sağlamaya çalışırken aslında ekonomik bir sıkıntıya düşmeden SSCB'nin İngiltere için yarattığı tehdidin ortadan kaldırılması ya da kontrol altına alınmasını istiyordu. İngiltere, bu sürece zemin oluşturmak amacıyla çok iyi bildiği ve tanıdığı bir coğrafyaya yönelik tecrübesini ABD ile paylaşmaya başladı. Bölge ülkelerindeki İngiltere Konsoloslukları, buldukları ülkelere dair bilgi akışının temel kaynağı oldu. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr.Breene'nin raporu bu duruma güzel bir örnektir. Zira raporun ayrıntılarına bakılınca özellikle Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye yapılması planlanan yardımlarla ilgili incelemelerin de yapıldığı görülür. İngiltere, Sovyet tehdidine karşı ABD'yi Türkiye ve Yunanistan konusunda uyarırken, ABD'nin bölgede etkin şekilde hareket edebilmesi için haber alma kaynaklarını kullanmıştır. Aslında İngiltere ile ABD arasında karşılıklı bir destek durum söz konusuydu. İngiltere Sovyet tehdidini kullanarak hatta bir yerde bu tehdidi besleyerek ABD'nin bölgeye sızmasını sağlarken, ABD de Avrupa'ya dönük ekonomik planlarını İngiltere üzerinden sürdürme imkânı yakalamıştı.

Mr.Breene, raporunda sadece sınıra en yakın bölgede Türk-Sovyet ilişkisine dair gözlem ve incelemelerde bulunmamış, Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'ye yapılacak olan yardım miktarı kapsamında incelemeler de yapmıştır. Zira özellikle askeri mühimmat konusundaki açıklamalar bu durumla ilgilidir. Bu bağlamda Foreign Office giden bilgilerin ABD ile paylaşıldığı açıktır. ABD'nin bölgeye yönelik girişimlerinde İngiltere'nin haber ağını kullanmak istemesi gayet doğaldır.

Soğuk Savaş'ın en sıcak günlerinde bölgeye yapılan gezi, Türkiye ile SSCB arasındaki gerilimin geldiği noktayı göstermesi gibi aynı zaman da Türklerin Sovyet algısını da gözler önüne serer. İngiliz heyetin incelemeleri sonucunda askeri yetkililer arasında Sovyet tehdit algısının 1948'de de canlılığını koruduğunu anlarız. SSCB, Türkiye için tehlikeli bir düşman olarak görülmekteydi. Raporda Türkler arasında Sovyet tehdit algısının üst düzeyde olduğu ve muhtemel bir SSCB saldırısı karşısında bölgede ciddi bir hazırlığın yapıldığı ön plana çıkarılıyordu. Konuyla ilgili olarak askeri yetkililerle yapılan görüşmeler rapora özellikle eklenmiştir. Böylece İngiliz yetkililer, SSCB tehdidinin devam ettiğini göstererek aslında ABD'nin bölgedeki etkinliğinin de yolunu açmayı sağlamak istiyorlardı. Hatta Sovyet tehdit algısına yönelik bu haber akışı, post revizyonist yorumcuların da belirttiği gibi Soğuk Savaş sürecini beslemiştir.

Mr.Breene'nin raporu sadece bölgedeki Sovyet tehdit algısının düzeyini ve iki ülke arasındaki ilişkinin seyrini göstermesi bakımından önemli değildir. Aynı zamanda SSCB

tehdit algısının beslenmesi böylelikle İngiltere'nin süreçte etkili olmasını sağlayacak bilgi akışı noktasında iyi bir örnek olması bakımından da dikkat çekicidir. Zira bölgeye yapılan gezinin amacı, Arpaçay Sulama sisteminden kaynaklanan problemler olarak gösterilmekle birlikte aslında Moskova görüşmelerinin ABD ile SSCB arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle tıkanmasından sonra kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Mart 1947'de ilan edilen Truman Doktrini de ABD ve SSCB arasında soğuk rüzgârların esmesine neden olmuştu. Haziran 1948 gündeme gelen Marshall Planı durumu daha da gergin bir evreye taşımıştır. Zira 1947'den itibaren ABD ve SSCB arasında savaş sırasında kurulan işbirliği ortamı yavaş yavaş ortadan kalkmıştı.

Mr.Breene'nin Türkiye'nin doğusuna yapmış olduğu gezi, bu kritik gelişmelerden birkaç ay sonra gerçekleşmişti. Dolayısıyla gezi sonunda hazırlanan rapor, bu süreçle de ilintilidir. Bir yandan Sovyet tehdidinin boyutları ortaya konulurken aynı zamanda Türkiye'nin gerçek ihtiyacının tespit edilmesi de istenmiştir. Mr.Breene, incelemeleri sonunda Türklerin haddinden fazla askeri yardım da bulunduğu kanaatine varmıştır. Türkiye'nin Marshall Planı'ndan Yunanistan'a oranla daha az pay alması üzerinde bu yaklaşımın da etkili olduğunu düşünebiliriz.

Rapor, ABD'nin artık Sovyet tehdidi üzerinden Ortadoğu'yu şekillendirmeye başladığı sürecin dinamikleri bakımından da değerlendirilmelidir. Rapor, İngiltere'nin süreç içindeki yaklaşımının nasıl olduğunu göstermesi bağlamında da açıklayıcıdır.

Mr.Breene'nin raporunda üzerinde durduğu Sovyet tehdidi unsuru, sadece Soğuk Savaşın beslenmesi açısından değil hem ABD ve İngiltere'nin sürece hem de bölgeye yönelik politikalar belirlenmesine zemin oldu. Ancak aynı Sovyet tehdit unsuru, savaş sonrası yeniden yapılan dünya sistemi içinde Türk yetkililer tarafından Batı bloğu ile yakınlaşma ve yardım sağlama sürecinde de kullanıldı. Zira 1947'de başlayan Truman Doktrini ile başlayan süreç Marshall Planı ve NATO'nun kuruluşu ve Türkiye'nin üye olması ile sonuçlanacaktır.

Kaynakça

- Aktaş, Melih (2006). Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü (1950-1960), İstanbul: Şema Yayınevi.
- Armaoğlu, Fahir (1991). Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, Mustafa (2001). "II. Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, Cilt: I, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.399-474.
- Deringil, Selim (1994). Denge Oyunu II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erkin, Feridun Cemal (1968). Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara:Başnur Matbaası.
- Gönlübol, Mehmet ve [ve başk] (1996). Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Gürün, Kamuran (2000). Savaşan Dünya ve Türkiye 3 1939-1945, İstanbul:Tekin Yayınevi.

- Hale, William (2003). Türk Dış Politikası (1774-2000), İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Hasanlı, Cemil (2011). Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk Sovyet İlişkileri , Çev: Ali Asker, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Oran, Baskın (2001) "Dönemin Bilançosu", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, Cilt: I, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.367-398.
- Orkunt, Sezai (1978). Türkiye-ABD Askeri İlişkileri, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sander, Oral (1979). Türk Amerikan İlişkileri (1947-1964), Ankara: Ankara Üni. SBF Yayınları.
- Sever, Ayşegül (1997). Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye Batı ve Ortadoğu (1945-1948), İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları: Gizli Belgeler,(1972). (Çev. Fahri Yazıcı), İstanbul: Sinan Yayınları.
- Tony, Judt (2006) Savaş ve Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi, Çev Dilek Şendil, YKY, İstanbul
- Weisband Edward (1974). II. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası, İstanbul: Milliyet Yayınları.

**BRITAIN'S CONSUL IN TRABZON, MR. BREENE'S TRIP TO ERZURUM, KARS,
DOĞUBAYAZIT AND AĞRI (1948)**

Funda Selçuk ŞİRİN*

Abstract

Britain's Consul in Trabzon, Mr. Breene's trip was conducted in the Cold War period. Making observations and examinations on the borderline, the purpose of the trip was to establish the facts about the Turkish-Soviet relations which had been on edge for a long time. World War II lies at the root of the tension between Turkey and the Soviet Union, and after the war the tension began to increase continuously.

Lack of confidence dominated the post-war relations of Turkey and the Soviet Union. In the mutual negotiations Soviet authorities were eager to invalidate the regime of Montreux and have privileges on the straits. Furthermore, they asked for Kars and Ardahan. This kind of demands blocked the relations of two countries, and the tension reached to top.

The convergence between Turkey and the USA was one of the direct results of Soviet threat. Promoted by the Great Britain, the USA was willing to form a line of defense against the expansionist policies of the USSR, and Turkey was important for the USA in terms of her strategic position.

Travel notes dealt in this paper will be evaluated within the frame of general dynamics of Cold War which would bear critical and important developments.

Keywords: Soviet Union, Great Britain, USA, Straits, Kars

*Kocaeli University Faculty Arts and Sciences, Department of History, funda.sirin@kocaeli.edu.tr